

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Г. І. Вансєв (Севастополь)

Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр. *

В цій частині автор продовжує свою розповідь про події в районі Севастополя, діяльність окремих бойових армійських частин та кораблів Чорноморського флоту, що захищали місто.

В ті дні флот був у змозі відправляти війська й боеприпаси у значно більшій кількості, бо обстановка поки що дозволяла використовувати на комунікаціях не лише бойові кораблі, а й транспорти. Але нерідко з баз Кавказу, куди направлялися маршове поповнення, техніка й боеприпаси, нічого було вивозити. Так, у телеграмі заст. командуючого Північно-Кавказьким фронтом адмірала І. С. Ісакова від 8 червня повідомлялось, що 8, 9 та 10 червня у частинах є по 1000 чол. маршпоповнення, на 70% беззбройного⁵³.

На наш погляд, формувався неординарний підхід вищестоящого військового командування й Ставки до подій під Севастополем, до їх прогнозування. З одного боку, фронтове командування, якому був підпорядкований СОР, своєю директивою вимагає втримати місто за будь-яку ціну, а Верховний Головнокомандуючий самовіддану боротьбу севастопольців ставить за взірць для всієї Червоної Армії та радянського народу. З другого ж, ані командування, ані Ставка не здійснили рішучих заходів щодо активізації постачання усього необхідного для підтримання життєдіяльності військ СОРу не тільки до початку третього ворожого наступу, а й протягом перших шести діб боїв. Виправдати це лише несприятливою обстановкою, що склалася на червень 1942 р., не варто.

Як же можна було втримати Севастополь, не одержуючи ані поповнення, ані бойової техніки, ані боеприпасів? Здається, розраховували на одне — на патріотизм.

Бої під містом не вщухали. Особливо напруженими вони були на захід та південь від ст. Мекензіїв Гори і на південь від кордону Мекензія № 1. Противник постійно вводив у бій нові сили, підтримуючи їх танками й масованими ударами авіації по передньому краю нашої оборони. Захисники Севастополя трималися стійко. Тому наприкінці дня німці ледь просунулися лише в районі IV сектору. Радянських бійців підтримали вогнем 8 берегових батарей та польова артилерія III та IV секторів. Як і в попередніх битвах, у боротьбу з ворожою піхотою й танками вступили артилеристи-зенітники.

На висоті 60,0 на південний захід від ст. Мекензіїв Гори розмістилася 365-а зенітна батарея головної бази, якою командував старший лейтенант І. С. П'янзін **. Кілька діб вони відбивали ворожі атаки. Противник мав великі втрати, але не рахувався з ними. Все ж таки німцям удалося оточити батарею. Закінчилися снаряди, мовчать гармати 365-ї, багато бійців загинуло. Ті, хто залишився живим, мали невелику кількість гранат. Вони продовжували битися з противником. 13 червня о 15 год. 18 хв. з батареї надійшла остання радіограма: «Відбиватися немає чим. Особовий склад увесь вийшов із ладу. Від-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1991.—№ 6, 11.

⁵³ ЦВМА, ф. 72, спр. 1210, арк. 59.

** 7—10 червня батареєю командував лейтенант Є. М. Матвеев.

кривайте вогонь по нашій позиції, по нашому командному пункту»⁵⁴. Герої викликали вогонь на себе. Цього ворог не чекав. І коли берегові батареї обрушились на колишню позицію 365-ї, десятки німецьких солдатів і офіцерів були знищені*.

В той день командування 11-ї німецької армії основну увагу приділило ситуації на правому фланзі нашої оборони. Це був напрямок їхнього допоміжного удару. На ділянці першого сектору противник уклинився в передній край оборони й просунувся на захід від с. Камари до східних схилів висоти 77,3.

За 13 червня авіація ворога здійснила до 1000 літако-вильотів і скинула до 4000 бомб. Були зруйновані гарматний та артилерійський ремонтні заводи, артилерійський і мінний склади, в порту потоплено 2 буклери, 2 баржі, 100-тонний плавучий кран⁵⁵. Наші літаки головної бази протягом доби зробили лише 145 вильотів, в основному для того, щоб завдавати ударів по танках противника та піхоті, що йшла в атаку. Було знищено 13 танків, 6 автомашин з вантажами й піхотою. У повітряних боях збито Ю-88 і Ме-109. Наші втрати: 5 ЯК-1, 1 Пе-2 та 1 Іл-2. Авіація флоту з кавказьких аеродромів здійснила 20 літако-вильотів з метою бомбардування військ ворога під Севастополем⁵⁶.

14—16 червня на напрямку свого допоміжного удару противник постійно атакував частини, що захищали перший сектор (109-а та 388-а стрілецькі дивізії). Вони вели важкі бої на ділянці від радгоспу «Благодать» до хут. Резнакове, але змушені були відійти. Під тиском переважаючих сил ворога наприкінці дня 16 червня ці частини залишили радгосп⁵⁷.

Таким чином, за 4 дні боїв німцям удалося врзатись вузьким клином в нашу оборону на межі між першим та другим секторами, але подолати її та вийти по Ялтинському шосе до Севастополя їм не вдалося. В третьому та четвертому секторах ворог не виявляв особливої активності, хоч і неодноразово намагався оточити берегову батарею № 30.

17—20 червня особливо важкі бої точилися в районі північних секторів. Уранці 17 червня після артпідготовки 54-й німецький армійський корпус, що одержав нове поповнення за рахунок 42-го полку 46-ї піхотної дивізії, який прибув із Керчі, перейшов у наступ на всьому фронті IV сектору. Його підтримали авіація, танки. Основне навантаження випало на долю наших 345-ї та 95-ї стрілецьких дивізій. Чотирьом німецьким піхотним полкам, що діяли там, удалося прорвати позиції севастопольців. Окремі групи автоматників вийшли в район Братського кладовища й пробилися до східної частини селища Бартеневка⁵⁸.

Після 20 год., коли у бій пішли свіжі сили, противник зміг відтіснити частини 95-ї стрілецької дивізії (командир, він же комендант IV сектору, полковник А. Г. Капітохін, військом — старший батальйонний комісар А. П. Гордеев, начальник штабу — майор А. П. Кокуран), захопити висоти 43,5 та 36,1 і, вийшовши на берег моря на захід від висоти 36,1, оточити батарею берегової оборони № 30 (командир — майор Г. А. Александер, військом — старший політрук Є. К. Солов-

⁵⁴ Ванеев Г. И. Черноморцы в Великой Отечественной войне.— М., 1978.— С. 163.

* На місці їх загибелі встановлений обеліск, а І. С. П'янзину присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

⁵⁵ Хроника Вел. Отеч. войны Советского Союза на черноморском театре. Вып. 2.— С. 282.

⁵⁶ ЦВМА, ф. 141, спр. 4689, арк. 365—366.

⁵⁷ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре.— Вып. 2.— С. 291.

⁵⁸ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 130, арк. 17.

йов). Її бійці, а їх було до 300 чол., витративши останні 40 снарядів для 305-мм гармати, продовжували битися в оточенні⁵⁹.

Коли закінчилися боеприпаси й замовкли гармати, артилеристи знищували ворога, скориставшись стрілецькою зброєю. Німці забили піском вихлопні дизельні труби, і вони зупинились. Довелося освітлювати приміщення за допомогою акумуляторних батарей. Розлючений ворог вирішив пустити отруйний дим. Були підірвані броньовані двері, і німці вдерлися всередину. Під час бою частина бійців загинула. Поранені задихалися від диму, багато хто з них помер.

У рубці командного пункту загинули помічник командира батареї В. І. Окунев, начальник зв'язку А. С. Гузін та 2 червонофлотці. Пізніше гітлерівці через цей пункт увірвалися в тунель, що вів до башт на глибині 35—50 м. Знову в хід був пушений отруйний дим, який потрапив до головних будов батареї. Тоді було прийнято рішення — підірвати башти, силову станцію, знищити найновіші прилади для стрільня, що і зробили 20—21 червня. Потім командування вирішило спробувати прорватися в гори до партизанів.

Кільком невеличким групам через розширений каналізаційний ристак удалося вийти з підземелля в долину. Але фашисти кожного разу виявляли їх і знищували. 24 червня остання група, яку очолив командир батареї, вирвалася нагору. Через добу Г. Александра захопили німці й відправили до в'язниці у Сімферополі. Фашисти довго умовляли його перейти на їхній бік, але він тримався стійко й відкинув усі пропозиції. Тоді його почали катувати і кінець-кінцем убили⁶⁰.

Ввечері 17 червня лише 1,5—2 км віддаляли гітлерівців від Північної бухти (в районі IV сектору). Вийшовши на узбережжя, вони могли розбити наші війська, які були притиснуті до моря. Однак німці не були впевнені в тому, що їм удасться досягти своєї мети.

У смузі III сектору частини 345-ї та 25-ї стрілецьких дивізій і підрозділи 79-ї бригади продовжували вести бої з противником і утримувати свої позиції. У ніч на 18 червня війська СОРу частково перегрупувались, щоб вирівняти фронт і посилити його найбільш небезпечні ділянки. Щоб не дозволити гітлерівцям вийти в район Північної бухти, командуючий Приморською армією вирішив завдати контрудару силами 138-ї стрілецької бригади майора П. П. Зелінського, 2-го Перекопського полку морської піхоти підполковника М. М. Тарана і зведених батальйонів 79-ї бригади полковника А. С. Потапова.

О 5 год. 18 червня після короткої артпідготовки ці частини при підтримці танків 125-го окремого танкового батальйону перейшли у наступ у загальному напрямку на ст. Мекензіїв Гори^{61—62}. Водночас 95-а та 25-а стрілецькі дивізії ув'язались в бій, прагнучи нейтралізувати дії противника на флангах угруповання, яке наступало. Підтягнувши резерви, німецьке командування кинуло їх у контратаку, яку підтримали танки, артилерія й авіація. Після впертих боїв, втративши близько третини особового складу, наші частини були змушені відійти на вихідні позиції.

У другій половині дня фашисти продовжили наступ по всій смузі четвертого й лівого флангів III сектору. Силами до трьох піхотних полків, разом з танками противник вийшов у IV секторі на ділянку 95-ї стрілецької дивізії і наприкінці дня захопив район Братського кладовища, Ускуївку. Втрачаючи живу силу й техніку, частини 95-ї відійшли на рубіж безіменної висоти (400 м на південний схід від кладовища), на відстані 0,5 км на південь від Ускуївки⁶³.

⁵⁹ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре.— Вып. 2.— С. 293. П. Моргунов у книзі «Героический Севастополь» (с. 365) помилюво лише, що в її складі було до 200 чол.

⁶⁰ Моргунов П. А. Героический Севастополь.— С. 367.

^{61—62} ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 130, арк. 17.

⁶³ Там же, арк. 18.

Виникла дуже серйозна ситуація. Зайнявши Бартенєвку, противник загрожував усьому місту, позбавив його захисників можливості використовувати Північну й Південну бухти. Військова рада флоту негайно доповіла про це Верховному Головнокомандуючому, наркому ВМФ та командуючому Північно-Кавказьким фронтом. У цьому документі йшлося про те, що залишки наших військ, притиснуті до Північної бухти, не зможуть довго протриматись. Військова рада звернулася до Ставки з проханням терміново відправити до Севастополя 10 тис. чол. маршового поповнення, евакуювати поранених, кількість яких досягла 12 тис., посилити зенітну артилерію та авіацію, використати для перевезення вантажів, крім підводних човнів, літаки «Дуглас» з екіпажами, що вміють літати вночі⁶⁴. Ставка не змогла повністю задовольнити це прохання. Вона виділила Севастополю 142-у стрілецьку дивізію та 20 транспортних літаків Лі-2 з Московської авіагрупи особливого призначення.

Вранці 19 червня сотні ворожих гармат почали обстріл позицій III та IV секторів оборони. У повітрі постійно знаходились великі групи літаків, які за день скинули на бойові порядки захисників міста й на Севастополь 1 тис. фугасних і понад 10 тис. запальних бомб⁶⁵. О 8 год. гітлерівці перейшли в наступ на всій північній ділянці нашої оборони. За танками рушила 125-а німецька піхотна дивізія, яку перекинули в цей район (під Севастополь) з півдня. Близько двох піхотних полків з району Братського кладовища, Бартенєвки атакували позиції 95-ї стрілецької дивізії, намагаючись вийти на узбережжя Північної бухти. Командування 95-ї кинуло в бій усі свої сили, включаючи бійців, командирів і політпрацівників штабів і тилівих служб.

Атаки ворога були відбиті. Наприкінці дня бійці дивізії билися у траншеях поблизу Північного укріплення. На той час підрозділи 16-го полку 22-ї німецької піхотної дивізії підійшли до бухти Голландія⁶⁶. Наступного ранку знову розпочалися запеклі бої. Противник потіснив 95-у стрілецьку дивізію. Її тили й артилерія, що вже не мала боеприпасів, відійшли в бухту Матюшенка. Окремі підрозділи продовжували битися в районі Інженерної пристані, казарм місцевого стрілецького полку, Михайлівської батареї й бухти Матюшенка. Обстановка, що склалася, змусила командування СОРу прийняти рішення про виведення тилів і артилерії з Північного боку й створення там з бійців, які залишились, дивізії трьох опорних пунктів.

17—20 червня ворог кілька разів спробував був атакувати на напрямку свого допоміжного удару, особливо в першому секторі, частини 109-ї та 388-ї стрілецьких дивізій (с. Кадиківка й м. Карагач). Війська міцно утримували свої позиції. Лише наприкінці дня 20 червня після жорстоких сутичок з переважаючими силами противника частини першого й частково другого секторів трохи відійшли та зайняли рубіж: Генузька башта, західні схили висоти 99,4 (вис. 212,1) — південні схили Федюхіних висот — східні схили й верхівка гори Кілик-Баїр⁶⁷.

У ході безперервних двотижневих боїв захисники Севастополя знекровили чимало німецько-румунських частин. Особливо значними були їхні втрати 17—20 червня, коли в середньому за добу вони втрачали близько 4500 вбитими й пораненими⁶⁸. З нашого боку ці показники теж були примітними: за чотири дні понад 6700 чол., а протягом двотижневих боїв на суходутних рубежах оборони — 7 тис. чол. убитими й понад 14 тис. пораненими⁶⁹.

⁶⁴ ЦВМА, ф. 72, спр. 1235, арк. 4, 21; ф. 10, спр. 1950, арк. 351—352.

⁶⁵ ЦАМО, ф. 32, оп. 22150, спр. 76, арк. 468.

⁶⁶ Там же, ф. 288, оп. 9900, спр. 130, арк. 18.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Моргунов П. А. Геронческий Севастополь. — С. 370.

⁶⁹ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 293, 295, 298, 301; ЦАМО, ф. 288, оп. 781, спр. 21, арк. 581.

13—20 червня наші бійці витрачали чимало артилерійських боеприпасів, унаслідок чого 21 червня на кожну 122-мм гармату, наприклад, залишалося не більш як 20 снарядів, а на 152-мм — іще менше. Війська СОРУ відчували гостру нестачу не лише артприпасів, а й стрілецької зброї, особливо станкових і ручних кулеметів⁷⁰.

Те, що 13—20 червня відправлялося до Севастополя, не покривало навіть 20% втрат особового складу, боеприпасів завозили лише третину від тієї кількості, що витрачалася. Чому так сталося? Щоб відповісти на таке запитання, проаналізуємо становище на комунікаціях (Севастополь — порти Кавказу). Кораблям ставало дедалі складніше прориватися в море (і навіть нетривалий час перебувати на головній базі). В ніч на 13 червня до Севастополя підходив транспорт «Грузія» (капітан — М. І. Фокін), на борту якого було 708 чол. маршового поповнення та 526 одиниць боезапасу. Його охороняли базові тральщики «Щит», «Гарпун» і п'ять сторожових катерів. Конвой був атакований німецькими бомбардувальниками. Одна з бомб влучила в «Грузію». І все ж такі пошкоджені транспорт зміг завершити перехід. О 4 год. 40 хв. 13 червня при підході до мінної пристані у Південній бухті його знову атакувала ворожа авіація. Після того, як 2 бомби прямо потрапили в нього, о 4 год. 48 хв. він затонув⁷¹. Майже водночас п'ять Ю-87 почали пікірувати на тральщик «Щит», що встиг відшвартуватись біля вокзальної пристані. Комендори червонофлотці М. А. Данько та А. І. Белов вели інтенсивний вогонь. Бомби вибухали поряд. Вибуховою хвилею відірвало швартові. На верхній палубі був небезпечний вантаж — ящики з пляшками із запалювальною рідиною. Досить було одного влучання, і полум'я охопило б корабель.

Командир прийняв рішення перейти до Північної бухти й зупинитись біля Вугільної пристані. Відбивши напад авіації, «Щит» швидко розвантажили, захопили поранених, і він узяв курс на Кавказ.

У той же день підводний човен «Л-24» прибув з Новоросійська в Севастополь. Він привіз 50 т боеприпасів та 25,5 т продовольства⁷². Це був єдиний корабель, що зміг тоді благополучно доставити боеприпаси. П. С. Октябрський дав указівку начальнику штабу Чорноморського флоту контр-адміралу І. Д. Єлисеєву: «У Севастополі йдуть жорстокі бої. Противник потопив «Абхазію», есмінець «Свободный», сьогодні «Грузію» з вантажем... Крейсер «М» («Молотов» — Авт.) вдало ухилився від удару. (Мається на увазі його благополучний прихід у Севастополь. — Авт.). Киньте на доставку всі підводні човни й домагайтеся у Будьонного транспортної авіації. Маршпоповнення підвозити лідерами й есмінцями з поверненням тієї ж ночі, взявши тяжкопоранених. Відправляти у Севастополь лише головне: маршпоповнення, боеприпаси, концентрати, консерви й сухарі...»⁷³.

Надвечір у зв'язку з погіршенням становища командуючий СОР (ризикуючи при цьому) змінив своє рішення про відправку великих бойових кораблів і в ніч на 14 червня дав таку телеграму:

«Єлисеєву,
копія Ісакову

Становище людьми й особливо боеприпасами на межі катастрофи, 76-мм для ЗА залишилось по 15 снарядів на гармату. Бої продовжуються жорстокі. Треба знову піти на ризик і відправити мені крейсер «М», який привезе хоча б 3000 чол. маршового поповнення, прошу озброєння й максимум комплектів боеприпасів, що я просив у своїх телеграмах. негайно відправляйте, чекаю.

13/VI 23 год. 40 хв.

Октябрський⁷⁴.

⁷⁰ ЦАМО, ф. 288, оп. 781, спр. 21, арк. 690.

⁷¹ ЦВМА, ф. 10, спр. 9086, арк. 17. Разом з транспортом затонули й боеприпаси.

⁷² Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 283.

⁷³ ЦВМА, ф. 72, спр. 1234, арк. 61.

14 червня до Севастополя прибули лише два підводних човни «С-31» та «Л-5», які привезли з Новоросійська 100 т боєприпасів та 10 т продовольства. Розвантажившись, о 20 год. 50 хв. вони вийшли із Севастополя курсом на Новоросійськ⁷⁵.

Найефективнішим днем було 15 червня. На головну базу флоту прибули крейсер «Молотов», есминець «Безупречный», базові тральщики «Взрыв» і «Защитник», підводні човни «М-33», «М-111» і «С-32». Вони доставили 3400 чол., 442 т боєприпасів, 24 77-мм міномети, 1486 автоматів ППШ, 50 протитанкових рушниць, 30 т бензину та 12 т продовольства⁷⁶.

Заст. командуючого Північно-Кавказьким фронтом адмірал І. С. Ісаков 16 червня запитував П. С. Октябрьського, як використовувати виділені Ставкою 20 транспортних літаків «Дуглас»⁷⁷. Той повідомив, що прийматимуть їх на херсонському аеродромі, але, оскільки вдень над Севастополем баражують німецькі винищувачі Ме-109, то прилітати вони повинні лише вночі. Водночас П. С. Октябрьський звернувся з проханням до С. М. Будьонного: оскільки авіація противника безупинно штурмує наші війська, а своя нечисленна авіація не в змозі діяти проти сухопутних частин ворога, слід організувати удари з повітря (з Кавказу), маючи на увазі бойові порядки фашистів у першому секторі в районі радгоспу «Благодать», с. Камари та висот у Балаклавській долині (77,3—33,1—56,0)⁷⁸.

19 червня командуючий ЧФ і СОР віце-адмірал П. С. Октябрьський у донесенні наркомун ВМФ, командуючому Північно-Кавказьким фронтом та начальнику штабу флоту підкреслив, що в районі Севастополя основна небезпека — абсолютне панування авіації противника у повітрі. Крім того, з'явилися італійські підводні човни, активно діють німецькі торпедні катери. «Перекидання живої сили й вантажів реально можна здійснювати лише підводними човнами й транспортною авіацією; в іншому випадку, німці затоплять всі бойові кораблі флоту»⁷⁹.

Аналізуючи ситуацію, що склалася під Севастополем на 20 червня 1942 р., можна сказати, що доля міста тоді вже була вирішена. Але про це ніхто не говорив ані в той час, ані в наступні десятиріччя. Не простим був шлях до правди. Нові документи, виявлені в різних архівах країни, спогади захисників Севастополя дали можливість дійти до істини.

Змінити обстановку, що склалася під Севастополем, можна було тільки завдяки екстреній доставці великої кількості військ, боєприпасів, бойової техніки та озброєння. Таке рішення могла прийняти лише Ставка. Пішовши на це, вона мала залучити не лише різномірні сили флоту, а й армійських ВПС, особливо транспортну авіацію (і фронтову, і з резерву). Однак цього не сталося, хоч командування СОРу майже щодня вимагало підкріплення. Очевидно, прийняти рішення заважала складна ситуація на південному крилі радянсько-німецького фронту. В протилежному випадку треба було зайнятися евакуацією військ СОРу. Чому Ставка це не зробила? Пояснити й нині важко. Потрібні додаткові дослідження й документи найвищого ешелону влади, значна кількість яких, на жаль, поки що неприступна вченим.

Відзначимо тільки одну річ: командування СОРу і Північно-Кавказького фронту не виявило ініціативу в питанні про евакуацію бойових частин. Воно продовжувало наполягати на підвезенні підкріплення

⁷⁴ Там же, арк. 63.

⁷⁵ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 287.

⁷⁶ ЦВМА, ф. 2, спр. 1933, арк. 249—250.

⁷⁷ Там же, ф. 72, спр. 1210, арк. 62, 68.

⁷⁸ Моргунов П. А. Героический Севастополь. — С. 364.

⁷⁹ ЦВМА, ф. 72, спр. 1235, арк. 26.

в Севастополь не лише до 20 червня, а й пізніше⁸⁰. В такій обстановці місто не могло довго протриматись. Події на сухопутних рубежах оборони міста після 20 червня розвивалися блискавично. За наказом командування СОРу на Північному боці створено три опорні пункти (на Костянтинівській і Михайлівській батареях та в районі Інженерної пристані). Їхні невеликі гарнізони мали завдання — до останньої можливості забезпечувати переправу військ на південний берег Північної бухти. Крім того, в старому Північному укріпленні, у військовому містечку 178-го інженерного батальйону Чорноморського флоту виник ще один пункт, куди з боями відійшли 38 бійців і командирів цієї частини та майже 100 чол. із складу 95-ї дивізії. Добре знаючи особливості місцевості, саме містечко, командир автороти батальйону старший лейтенант О. М. Пехтин і політрук Є. М. Бурець організували кругову оборону.

Вранці 21 червня противник почав наступ у районі Північного укріплення. Перші атаки ворога були відбиті. З'явилась фашистська авіація, що намагалася знищити все живе, але гарнізон продовжував діяти. Був тяжко поранений О. Пехтин, але не залишив поле бою. Втрати радянських бійців зростали. Загинув червонофлотець Л. Л. Табаков. Біля міномета його замінив секретар парторганізації саперної роти І. Разуваєв. Він сам підносив міни і вів вогонь по ворогу. Незважаючи на смертельну рану, О. Пехтин ще зміг знищити з автомата не менш як десять фашистських солдатів.

Захисники Північного укріплення билися до останнього набою. Вранці 22-го гітлерівці захопили укріплення й вбили захоплених у полон поранених бійців і командирів.

21 червня противник зробив спробу знищити опорний пункт Михайлівської батареї, де зайняли оборону 130 чорноморців 110-го зенітно-артилерійського полку на чолі з капітаном Р. Хайруліним, а також артилеристи 702-ї батареї берегової оборони й частина особового складу 12-ї авіабази під командуванням інтенданта 3 рангу В. І. Пустильника та командира кулеметного взводу лейтенанта М. М. Квашина. Артилерія противника вела вогонь прямою наводкою, намагаючись ліквідувати наші вогневі точки та саму інженерну споруду. Але невеличкий гарнізон тримався стійко: було знищено близько сотні гітлерівських солдатів і офіцерів, кілька танків. Виконавши завдання, вночі чорноморці переправилися на південний берег Північної бухти⁸¹.

В районі Інженерної пристані вели нерівний бій з гітлерівцями залишки місцевого стрілецького полку головної бази під командуванням підполковника М. А. Баранова. Спочатку фашисти провели інтенсивну артилерійську підготовку, а потім під прикриттям танків в атаку піднялася піхота. Незважаючи на те, що в гарнізоні була одна гармата, воїни не зрушили з місця й продовжували бити ворога. Дві машини були підбиті, інші — відійшли. Атака ворога захлинулася. Вночі і цей гарнізон був переправлений в центральну частину міста. Тепер гітлерівці намагалися знищити останній опорний пункт на Костянтинівській батареї, що захищав вихід з Північної бухти. Там тримали оборону близько 100 моряків охорони рейду під командуванням капітана 3 рангу М. Є. Євсєв'єва, частина особового складу 2-ї, 12-ї берегових батарей, 178-го інженерного батальйону, а також 95-ї дивізії на чолі з командиром 161-го стрілецького полку майором І. П. Дацьком.

Протягом дня гітлерівці обстрілювали й завдавали бомбових ударів з повітря, намагаючись знищити цю кам'яну споруду, де сховався невеличкий гарнізон. Потім проти «маленького Севастополя», як тоді називали гарнізон, було кинута піхоту, яку підтримали танки. Ворожа

⁸⁰ Там же, ф. 10, спр. 1950, арк. 358—365.

⁸¹ Там же, ф. 2092, оп. 017228, спр. 63, арк. 18.

атака захлинулась. Чорноморці й приморці стояли насмерть, а на сигнальний щоглі продовжував майоріти радянський військово-морський прапор.

Уранці 23 червня гітлерівці почали сильний артилерійський і мінометний обстріл Костянтинівської батареї. Майже впритул підійшли танки. Стіни старої фортеці в деяких місцях не витримали. Створилася критична ситуація. Гарнізон зменшувався, але і фашисти не дорахувалися кількох танків та десь 200 солдатів і офіцерів⁸².

Два катери змогли підійти до батареї, взяли в основному поранених, але до Карантинної бухти добрався лише один (другий був підбитий). На батареї залишилися поранений військом І. П. Кулинич, мінери старшина 1-ї статті О. П. Зінський, червонофлотці М. С. Беляєв, К. П. Євтушенко та інші, всього 11 чол. К. Євтушенко підірвав радіогідроакустичну рубку, але і сам загинув. Кулинич і Зінський знищили склад боеприпасів, двигун, прилади. Кулинич наказав Зінському й Беляєву перебратися на протилежний берег бухти, а сам, стікаючи кров'ю, прикривав їх відхід. Коли гітлерівці увірвалися на батарею, вони побачили тіло моряка з нашивками комісара на кітелі. Вони колали його, мертвого, багнетами, а вранці повісили на сигнальний щоглі.

Опорний пункт за стінами старої споруди Костянтинівської батареї був чи не останнім нашим гарнізоном на Північному боці. 24—26 червня до останнього бійця бився маленький гарнізон Сухарної балки. До нього ввійшли особовий склад артилерійського й мінометного арсеналів бази, що розмістилися у штольні Сухарної і Маячної балок на березі Північної бухти, а також евакогоспіталь, невеликий колектив артскладу Приморської армії. Пізніше до них приєднався робочий взвод паливного складу, що підійшов з Графської балки. Цей гарнізон очолив начальник артарсеналу бази майор М. К. Федосєєв, військомом став політрук О. М. Вілор.

20—23 червня в цьому районі безупинно йшли бої. В ході їх противник втратив сотні солдатів і офіцерів, більш як десять танків, але продовжував рватися до основних штолень. Йому вдалося пробитися з боку селища Голландія й роз'єднати наші сили на дві частини. Закінчилося продовольство, захисники втратили джерело питної води. Вони були змушені вночі пірнати у трюм теплоходу «Абхазія», що затонув, і шукати там будь-які продукти. Загинули смертю героя червонофлотці О. С. Кучеренко, О. Д. Вибрек, І. А. Горбаньов, І. І. Андрєєв, В. М. Коробкін, лейтенант А. І. Лавренов та багато його підлеглих.

Пізно вночі 24 червня гарнізон Сухарної балки одержав дозвіл знищити штольні. На той час мінування їх ще не було завершене (планувалося це зробити 25 червня, світловий день не влаштував захисників). Вони вирішили протриматись ще день, а вночі (на 26 червня) підірвати штольні з інтервалом у 30 хвилин і, скориставшись метушнею, під покровом темряви відійти.

Коли Донець і Вілор прибігли до Східної стінки, там ішов бій з піхотою й танками противника. Наших бійців очолив головний старшина О. В. Соболев. Чергову спробу фашистів пробитися до штолень було відбито. Невдовзі з боку селища Голландія біля морського берега з'явилася велика колона ворожих військ. Фашисти захопили майданчик у районі штольні № 1. Біля входу до нього був зав. сховищем червонофлотець О. Чікаренко. Він мав установити запали й зачинити двері. Коли ж перед ним з'явилися гітлерівці, Олександр вбіг у штольню й підірвав її. Вибухом були знищені понад 20 німецьких солдатів і офіцерів.

Він (цей вибух) став сигналом для другої частини гарнізону, що була блокована в Маячній балці. Головний старшина І. Руденко з групою моряків підірвав штольні. Фашисти були налякані цим і відійшли

⁸² Ванєєв Г. И. Указ. соч.— С. 169.

на значну відстань. Скориставшись їхнім відходом, арсенальці почали перепливати на протилежний берег бухти.

Самовіддана і мужня боротьба маленьких частин опорних пунктів на Північному боці дала можливість здійснити перекидання військ четвертого сектору на південний берег Північної бухти. Знову створений IV сектор (від ст. Інкерман до Павлівського миса) зайняли залишки 138-ї стрілецької бригади, зведеного полку з частин 25-ї стрілецької дивізії та зведеного полку 345-ї стрілецької дивізії.

Події під Севастополем розгорталися блискавично. Маючи перевагу у живій силі, ворог 23 червня захопив селище Нові Шулі. Наші втрати були значними: наприклад, протягом 20—23 червня середньодобові втрати становили 456 чол. убитими та 916 пораненими⁸³. Швидко зменшувалася кількість боєприпасів.

До 26 червня війська третього сектору змогли стримати противника, що намагався прорватися в Інкерманську долину. Але надвечір вони змушені були відійти в район східних і північно-східних схилів гори Цукрова голівка й Інкерманського монастиря. Наступного дня гітлерівцям удалося захопити цю гору. Наші війська відступили до ст. Інкерман. До 29 червня бої за місто досягли критичної межі. В той день о 2 год. 35 хв. під прикриттям димової завіси німці на катерах і шлюпках почали переправлятися через Північну бухту в напрямку Троїцької, Георгіївської та Сушильної балок. Втрати ворога були значними, але наприкінці дня йому таки вдалося заволодіти західними й північними схилами гори Суздальська⁸⁴. Вони також захопили плато Сапун-гори, с. Дергачі, Максимову дачу, майже всю Корабельну сторону (за винятком Малахова Кургана, казарм учбового загону й Зеленої гірки біля залізничного вокзалу). Радянські війська зайняли оборону на схилах Історичного бульвару та на площі Комуни.

На правому фланзі СОРу німці спробували висадити морський десант у районі мису Феолент. 12 моторних шхун і 5 торпедних катерів, що вийшли з Ялти, обійшли мис Айя. О 3 год. 29 червня наші пости спостереження засікли їх. Берегова батарея № 18 (командир — старший лейтенант М. І. Дмитрієв) з відстані 35 кабельтових відкрила вогонь і протягом 20 хвилин розтрощила 9 шхун. Інші, вийшовши із секторів стрільби, швидко відплили в море. Вдень німці обігнули Балаклавські укріплення, прорвали оборону в районі позицій 9-ї бригади морської піхоти й вийшли до мису Феолент.

У ті нелегкі дні бойові кораблі проривалися в Севастополь і підвозили його захисникам маршове поповнення, боєприпаси тощо. За 121 рейс вони перевезли 23 500 бійців і командирів, 11 300 т боєприпасів і продовольства, біля 600 т бензину, 100 гармат і мінометів, багато стрілецької зброї⁸⁵. На комунікаціях Кавказ — Севастополь активно використовувалися підводні човни. Їх було 23; за 75 рейсів вони доставили 2257 т боєприпасів, 1037 т продовольства, 567 т бензину та інші вантажі.

26 червня з Новоросійська вийшли есмінець «Безупречный» (командир — капітан-лейтенант П. М. Буряк), на борту якого було 320 бійців 142-ї стрілецької бригади, 20 т боєприпасів, 15 т продовольства і 2 т вантажів для авіагрупи, та лідер «Ташкент» (командир — капітан 3 рангу В. М. Єрошенко), що взяв воїнів тієї ж бригади, чотири 76-мм гармати, 20 т боєприпасів і 26 т продовольства⁸⁶.

О 18 год. 57 хв. на відстані 19 миль від мису Айтодор «Безупречный» був атакований 20-ма бомбардувальниками. Кілька бомб влучило в корабель. Він почав втрачати хід і потопати. Командир наказав

⁸³ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 300—309.

⁸⁴ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 130, арк. 25.

⁸⁵ ЦВМА, ф. 109, спр. 2092, арк. 104.

⁸⁶ Там же, ф. 10, спр. 1950, арк. 340.

команді залишити есмінець, а сам залишився на містку і разом з кораблем пішов на дно. На поверхні моря плавали члени екіпажу, бійці й командири 142-ї стрілецької бригади. Фашистські льотчики розстрілювали їх. Урятували всього 3 чол. Г. Сушка та І. Чередниченко підібрав підводний човен «М-112» (командир — старший лейтенант С. М. Хаханов), а мічмана І. Ф. Миронова, що протримався на воді понад 50 год., — «М-118» (командир — капітан-лейтенант С. С. Савін).

«Ташкент» усе ж таки добрався до Севастополя. Розвантажившись, лідер узяв на борт понад 2 300 поранених та евакуйованих (норма — 700—800 чол.) та врятоване полотно «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». Під час свого рейсу (а корабель прямував до кавказьких берегів) його 96 разів атакували пікірувальники, які скинули понад 300 бомб. До трюмів потрапило 1900 т заборотної води. Але, незважаючи на це, він зміг завершити перехід.

26 червня з Новоросійська у Севастополь з останніми підрозділами 142-ї бригади на борту вийшов тральщик «Трал» (командир — старший лейтенант Б. П. Фаворський). Разом з ним у похід вирушив тральщик «Мина» (командир — старший лейтенант В. К. Стешенко). Він прихопив боеприпаси, продовольство й медикаменти. Перехід до Стрілецької бухти був успішним. О 2 год. 53 хв. 27 червня обидва тральщики, які взяли поранених, повернули назад. Приблизно через дві години з'явився літак-розвідник, якого зенітники зустріли вогнем своїх гармат. Невдовзі назустріч нашим кораблям вийшли два торпедоносці, а за ними — група пікірувальників. «Трал» і «Мина» вміло маневрували, а їхні комендори вели прицільний вогонь. Гарматна обслуга старшини 1-ї статті П. Коклюхіна з тральщика «Мина» збила ворожий літак.

Одна з бомб вибухнула поблизу «Трала». Кермо заклинило. Невдовзі ще кілька бомб впало поряд із тральщиком. Вибухами було пошкоджено гідрокомпас, відірвані магнітні компаси. Не діяв пост управління. Але «Трал» продовжував битися з ворогом. Артилеристи Я. П. Волкова збили літак противника. До останньої можливості виконував свої обов'язки підношувача снарядів червонофлотець Я. П. Макаров. Відмінно діяв командир відділення рулевих старшина 2-ї статті М. Г. Бабін.

Атаки гітлерівської авіації було відбито, багато пошкоджень — усунено, і корабель продовжив свій рух. Обидва тральщики вдало завершили перехід до Туапсе.

(Далі буде)

Одержано 11.03.91.

В этой части автор продолжает свой рассказ о событиях в районе Севастополя, деятельности отдельных боевых армейских частей и кораблей Черноморского флота, которые защищали город.

А. А. Кондрацкий (Київ)

Поляки на Україні в X—XIX ст.

В статті висвітлюються суспільно-політичні та культурні аспекти історії формування і розвитку польської діаспори на Україні від перших літописних згадок до кінця XIX ст.